

УДК 811.161.2'373:821.161.2'06.09(092)
DOI 10.31654/2520-6966-2019-12f-95-133-141

I. I. Коновал

аспірантка II курсу навчання кафедри української мови
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Емотивно-оцінний потенціал просторічної лексики в ідіолекті Олександра Довженка

Статтю присвячено особливостям вербалізації емотивно-оцінного потенціалу просторічних лексем на різних мовних рівнях у процесі дослідження художнього мовлення Олександра Довженка. Розглядаються основні підходи до вивчення просторіччя. Виділяємо три ключові шляхи аналізу просторічної лексики: генетико-історичний, нормативний та стилістичний. Акцентується увага на критеріях виділення просторічної лексики з-поміж інших мовних явищ. Основний зміст дослідження полягає в поглибленому аналізі функціонально-стилістичних особливостей позанормативних лінгвістичних явищ у мовотворчості Олександра Довженка. Серед позанормативних мовних явищ виділяємо фонетичні модифікації слів, лайливі слова з негативною емотивною оцінкою, просторічні фразеологічні одиниці, експресивні дієслова, просторічні прізвиська та суржик. Сферою функціонування досліджуваної лексики є монологічне та діалогічне мовлення персонажів.

Ключові слова: просторіччя, розмовно-просторічний, просторічно-вulgарний, лайлива лексика.

У сучасній лінгвістиці проблема функціонування просторіччя окреслена досить широко. Зарубіжні лінгвісти звертають увагу на такі питання, як визначення мовно-соціального статусу просторіччя (В. Жирмунський, Б. Ларін, С. Миронов, Г. Хабургаєв); особливості просторіччя на різних мовних рівнях (М. Китайгородська, В. Колесов та ін.); системна організація просторіччя (Р. Кавецька, Л. Баранникова); просторіччя як різновид національної мови (Т. Коготкова, О. Блинова); взаємодія просторіччя з іншими мовними системами (Л. Балахонова, Ю. Бельчиков); просторіччя як мовний факт (А. Каташова, Т. Єрофеева); просторіччя як стилістична категорія в художньому тексті (Г. Митрофанов, М. Смоліна).

Українські мовознавці (Л. Коробчинська, А. Коваль, С. Левченко, О. Тараненко, В. Товстенко) досліджують сутність українського просторіччя як лінгвістичної категорії та взаємодію просторічної лексики з літературною мовою.

У процесі дослідження просторічних лексем виділяють ключові підходи до їхнього вивчення: генетико-історичний, для якого характерне закріплення мовних одиниць до певної сфери вживання та конкретних носіїв мови; нормативний, головним критерієм якого є відповідність чи невідповідність мовним нормам; стилістичний, що визначає умови використання та функціонування стилістично маркованих мовних одиниць у тексті.

"Короткий тлумачний словник української мови" подає таке визначення терміна "просторіччя": "різновид некодифікованої розмовної мови, що характеризується вживанням слів, зворотів, граматичних форм, позначених відтінком зниженості, згрублості, фамільярності. У мові художньої літератури просторіччя служить засобом соціально-мовної характеристики образів. Просторіччя не закріплене за певною територією чи групою осіб, а входить до некодифікованої розмовної мови [4, с. 142–143].

До просторіччя зараховують усі нелітературні мовні явища, що не мають територіального характеру.

О. Тараненко в енциклопедії "Українська мова" визначає термін "просторіччя" як "один із структурно функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не маючи територіальних або вузькосоціальних обмежень, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовній мові. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовне мовлення осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості або просто недостатнього знання цих норм" [9, с. 558].

В. Товстенко основними критеріями просторіччя вважає ненормативність, яка розмежовує просторіччя та розмовну літературну мову; стилістичну зниженість; загальнопоширеність – для розрізнення просторіччя й соціальних або територіальних діалектів та індивідуальних мовних дефектів [11, с. 36].

З огляду на те, що просторічна лексика є одним із показників індивідуального стилю письменника, її лінгвостилістичний аналіз має принципове значення для розуміння специфіки індивідуально-авторської художньої мови. Це зумовлено тим, що "індивідуально-художня манера творчості письменника значною мірою характеризує мовний контекст усієї епохи, стан нормування літературної мови та динаміку лексико-семантичних змін і стилістичної диференціації" [10, с. 3].

Специфіка мовотворчості Олександра Довженка в аспекті розмовності як стилістичної категорії української літературної мови

досі не була об'єктом спеціальних досліджень, хоча вона є однією з визначальних ознак індивідуального стилю письменника.

Мета наукової статті полягає в поглибленому вивченні функціонально-стилістичних особливостей позанормативних лінгвістичних явищ у мовотворчості Олександра Довженка.

Предметом дослідження є репрезентанти просторічної лексики в ідіолекті Олександра Довженка.

Для просторічної лексики характерне стилістичне зниження в усних та писемних формах літературної мови.

У мовознавстві під терміном "просторіччя" розуміють слова з відтінком згрубілості, у тому числі й вульгаризми та лексеми, що мають відхилення від граматичних і фонетичних норм [6, с. 45].

Б. Томашевський стверджує, що "просторіччя – це така форма мовлення, яка не підтверджується мовно-літературними нормами, але використовується у вільному, інтимному, непублічному мовленні" [12, с. 152].

І. Кириченко, С. Левченко, А. Бурячок позначають термін "просторіччя" ремарками "вульгарне", "фамільярне", "розмовно-знижене" чи "розмовно-просторічне" [5, с. 126].

М. Пилинський уживає термін "розмовно-просторічна лексика" у такому значенні: "Слова цієї групи надають мові невимушеного характеру, мають відтінок фамільярності, інколи певної різкості, грубості. У межах групи функціонують жартівливі й презирливо-іронічні слова, вульгаризми та лайливі лексеми" [2, с. 33].

"Словник української мови" містить дещо інші дефініції трактування аналізованого терміна: "1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого, грубуватого та ін. відтінку" [8, т. 8. с. 301].

Просторічна лексика має високий ступінь пейоративного забарвлення, тому її вживання в художньому дискурсі диктує необхідність зберігати фонетичні, лексичні й граматичні особливості діалогових конструкцій, притаманних розмовному мовленню.

Мовний матеріал досліджуваної прози Олександра Довженка свідчить про активне використання письменником різних лексико-граматичних класів просторічної лексики.

В ідіолекті письменника знаходимо модифікації слів внаслідок різних фонетичних процесів, напр.: явище субституції (заміна звуків): *Ну й паракхвія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт*

їх не втопить і не вижене звідси [3, с. 50]. А бодай би ти не виліз з того тютюну до **хторого** пришествія [3, с. 27]; дієреза (викидання звука чи складу в слові для зручності вимови): Сталася подія... **Драстуйте**... Великої ваги. Розпадається наш древній хліборобський світ [3, с. 122]. Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, **аби** тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала **Сусу Христу** [3, с. 33].

Особливою рисою вживання просторічних слів письменником є їх виражена експресивність, яка "репрезентується в мові та мовленні такими субкатегоріями, як емотивність, оцінність, інтенсивність та параметричність" [1, с. 11]. Автор використовує емоційно забарвлену лексику з метою реалістичного зображення дійсності та характеристики й самохарактеристики персонажів, які емоційно реагують на поточні суспільні ситуації, вживаючи у своєму лексиконі лайки, прокльони та обзивання, напр.: *Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким* [3, с. 29]. Виділений вираз вживається у значенні лайки. *Мати божа, царице небесна, – гукала баба в саме небо, – голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором* [3, с. 28]. Невіглас – неосвічена, незнаюча людина; неук [8, т. 5, с. 262]. *Триста років мене мучив, кацап проклятий!* [3, с. 74]. Ад'ективно-субстантивний вираз відтворює зневажливе ставлення до представників російського народу. *Віддай, враже, нашу українську шинель!* [3, с. 74]. *Окопне життя, злигодні, кров, вогонь і рани посіяли в мільйонах сердець тривогу* [3, с. 77].

У прозі О. Довженка функціонують і лайливі слова розмовного характеру, належні до різних лексико-граматичних класів: просторіччя, вираженні іменниками та субстантивованими частинами мови: *Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям* [3, с. 40]. *Шибенники сховались* [3, с. 110]. *Радіють куцозорі реставратори історії, тріумфує міщанство* [3, с. 95]; позанормативні лексичні одиниці, виражені прикметниками та дієприкметниками: *А той почав лаяти проклятого Мину і з криком "Рятуйте, кишки випускає!" упав у калюжу* [3, с. 42]. *Жалюгідна і страшна людина* [3, с. 72]. *Кажуть, якийсь хохлацький генерал! Бачиш, як криво в сідлі сидить* [3, с. 81]. *Без картуза, в самій сорочці на випуск поверх штанів, як навіжений, гнав він полем, сам не знаючи куди* [3, с. 124]. *А якщо я підійду до тебе, нікчемного й мізерного?* [3, с. 94]; просторіччя, виражені дієсловами: *Рятуйте, люди добрі! – зарепетувала раптом Харитина* [3, с. 109].

У мовотворчості О. Довженка знаходимо лайливі слова з різко негативною емотивною оцінкою, що виражають грубо-зневажливе ставлення до позначуваного суб'єкта чи об'єкта мовлення, напр.: вороже ставлення до загарбницького народу: *Будь ви неладні, душогуби!* [3, с. 46]. *Тікаєте, бісові сину?* [3, с. 447]. *Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!* [3, с. 57]. *О батьку, тепер куркулям-глитаям кінець!* [3, с. 105]; зневажливе ставлення до окремих осіб: *Замовч, нечестивцю!* – *знівню гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість* [3, с. 49]. *Мовчати, виродку!* *Перед ким ти вибачасися?* [3, с. 323]. *Це ж така паскудна людина! Жах!* [3, с. 322]. *Обридло слухати всяке падло, досить!* [3, с. 325]; різко негативне ставлення до поточних подій та осіб, що виражається грубими лайливими виразами: *Ну, проклятуща німото, держись!* [3, с. 480]. *А, гідота проклята! З горбами воювати прийшов, розтаку твою матъ нехай!* [3, с. 514].

У межах просторічної лексики виділяємо лексеми на позначення нечистої сили, які репрезентують негативний емоційний стан людини, роздратування, незадоволення та ін., напр.: емотивно-оцінне найменування людини: *Прибули й такі, сатана б їх душу забрав, що, покинувши землю, чверть століття коптіли десь у канцеляріях або бігали, як прибудні пси, за чужими возами* [3, с. 368]. Близькими до аналізованих лексичних одиниць із емотивно-оцінним семантичним планом є стійкі фразеологічні одиниці лайливого змісту, які вживаються для передачі зневажливого ставлення, втрати будь-якого інтересу до когось: *Іди ти к такій матері, чорт би твою душу забрав,* – *сказав Чабан і одвернувся* [3, с. 446]. *От поставлю на бюро цю пробку, і виженемо тебе к чортам з комсомолу на півроку* [3, с. 113]; фразеологічні одиниці, що виражають незадоволення чим-небудь: *І раптом – треба ж такої напасті!* – *трактор запахав, заторохкотів, чмихнув парою з радіатора й став як укопаний* [3, с. 112]; фразеологічні одиниці на позначення великої кількості чогось: *Та до чорта! Може, й двадцять набереться, хіба диво* [3, с. 109].

О. Довженко активно використовує просторіччя-дієслова з експресивним семантичним наповненням, що характеризують надмірні дії персонажів, напр.: *Почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась зі стелі на долівку* [3, с. 41]. *А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку* [3, с. 41]. *Їй же богу, правда,* – *гукнув я, щасливий, і почав реготати* [3, с. 42]. *Перевелися й щезли разом з куркулями* [3, с. 43]. За дідовим

тином буря дуби вивертає з корінням, грім **розпанахує** тишу [3, с. 102]. Ну стріляйте вже, дядьку, – шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз **трахне!** [3, с. 59]. **Застрочили** кулемети в "Арсеналі" [3, с. 95]. Полум'яний дід довго не міг **про-чачнути** [3, с. 55]. А хмар **наперло**... Ач, що робиться? Страшний суд, чи що, починається? [3, с. 471].

До групи просторічно-вulgарної лексики, крім лайливих слів, слів-прокльонів та фразеологічних одиниць лайливого змісту, належать прізвиська персонажів. Вони поєднують у своєму змісті характеристики зовнішніх і внутрішніх особливостей носія імені, імпліцитно представлені через асоціативний зв'язок з предметами чи явищами навколишньої дійсності.

О. Довженко використовує емотивно-оцінні прізвиська, які походять від назв професій, частин тіла, страв, птахів тощо. Вони сприяють індивідуалізації персонажа, передають ставлення автора до героя, підкреслюють його домінуючу ознаку, напр.: *На третій батареї **Загнибіда, Борщ і Горобець** заряджали гармату втрьох* [3, с. 508]. *Затулив лице руками **Білоконь**, потім раптом вхопив сокиру і метнувся в сіни* [3, с. 103]. *Перше ніж надати слово ораторові, признаємося вже до кінця: Опанас і в хаті любив оцього **Чуприну** чи **Кравчину*** [3, с. 106]. *Називав він його просто "**Ячейка**" і не те, щоб не любив, скоріше любив навіть, просто здаля* [3, с. 106]. *Хома Білоконь і **Вовкогоненко** збігли на скіфську могилу і повитягали шиї, аж роти роззявились – чи не торохтить-таки машина?* [3, с. 111]. *А **Кавуну**, здавалося, тільки того було й треба* [3, с. 497].

У мовознавчих працях спостерігається тенденція розглядати суржик як одну із форм українського просторіччя. Т. Кузнєцова зазначає, що суржик є "одним із різновидів українського мовлення, своєрідним субкодом, що містить у собі різномірні елементи: мовні одиниці літературної [розмовно-побутової] української мови, окремі фрагменти розмовно-побутової лексики російської мови, позалітературні інтерферентні явища різних типів, а також українські діалектизми" [7, с. 80].

Функціонування росіянізмів як стилістичного засобу негативно-оцінної характеристики персонажів найбільше помітне: а) у мові привілейованих верств населення, напр.: *Я кажу, що, може, нехай вже грушка залишиться нерубана, бо все ж таки ми... генерали і достойні **снісходження*** [3, с. 374]. ***Не розвитой!** – промовив учитель* [3, с. 67]; б) у мові селян, що досконало не володіють українською мовою або ж виражають своє зневажливе ставлення

до представників певного соціального класу: *На чому б не спинилося моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк; щось схоже на війну, **пожар**, бійку чи потоп* [3, с. 38]. *В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого **неустроїства** тьма...* [3, с. 30]. *Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки **званіє** зосталось* [3, с. 56].

Верблізаторами емотивно-оцінних характеристик персонажів та фрагментів довкілля в О. Довженка служать вигуки, розмовно-просторічні й лайливі епітети, напр.: ***Тьху**, де ти, в нечистого взявся?* [3, с. 63]. ***Ошельмовані** винуваті митці кидались мовчки навтіки, ламаючи тютюн, бодай добра їм не було* [3, с. 63]. *Поле. **Миршаєе** жито* [3, с. 71]. *Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчку з салом – той на гарячій сковороді **голим задом**, хто лаявся, той, навпаки, – лизав сковороду язиком* [3, с. 30]. *Б'є коня однорукий. Повід у **вишкірених** зубах* [3, с. 71]. *Один з них, **вгодований**, у чумарці, зібрав навколо себе мало не цілий батальйон* [3, с. 81]. *Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого в **поганючу** одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів* [3, с. 41].

Висновки. Отже, просторічна лексика є органічним структурним компонентом ідіостилю Олександра Довженка. Деякі риси авторського стилю свідчать про стильову вільність, певну неунормованість української літературної мови серед окремих представників населення. Просторіччя здебільшого функціонує в монологічному та діалогічному мовленні персонажів. Оперуючи зібраним фактичним матеріалом, ми виділили такі типи просторіччя в художньому мовленні О. Довженка: фонетично модифіковані слова, просторіччя-дієслова з експресивним забарвленням, прокльони, лайливі слова з різкою негативно-емотивною оцінкою, просторічно-вulgарна лексика, росіянізми, прізвиська, фразеологічні вирази просторічного характеру та просторічні вигуки.

Література

1. Бойко Н. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01; НАН України. Ін-т укр. мови. К., 2006. 36 с.
2. Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. Жовтобрюх, Г. Колесник, К. Ленець та ін.; під заг. ред. М. Пилинського. Київ: Наук. думка, 1982. 180 с.
3. Довженко О. Зачарована Десна. Кіноповісті. Оповідання. Київ: Дніпро, 1969. 570 с.
4. Єрмоленко С., Бирик С. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.

5. Корнієнко І. Просторічні слова як стилістичні засоби мовотворчості ранніх прозових творів В. Винниченка. *Науковий вісник МНУ ім. В. Сухомлинського*. 2016. № 1 (17). С. 124–129.
6. Коробчинська Л. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 1963. Вип. 9. С. 41–55.
7. Кузнєцова Т. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 203 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
9. Тараненко О. Просторіччя. *Українська мова*: енциклопедія. Київ, 2007. С. 558–560.
10. Ткаченко Т. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стелмаха: автореф. дис. ... спец. 10.02.01. Київ, 2006. 23 с.
11. Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. Київ: Інститут української мови НАН України, 2003. 278 с.
12. Томашевский Б. Стилистика и стихосложение. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, 1983. 228 с.

References

1. Boiko N. (2006). *Ukrainska ekspresyivna leksyka: problemy semantyky i funkcionuvannia* [Ukrainian expressive vocabulary: problems of semantics and functioning]. *Extended abstract of Doctjr's thesis*. Kyiv [in Ukraine].
2. Pylynskoho M. (Ed.) (1982). *Vzaiemoddia usnykh i pysemnykh styliv movy* [Interaction of oral and written language styles]. Kyiv [in Ukraine].
3. Dovzhenko O. (1969). *Zacharovana Desna*. Kinopovisti. Opovidannia [Enchanted Desna. Movie theaters Story]. Kyiv [in Ukraine].
4. Yermolenko S., Bybyk S. (2001). *Ukrainska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv* [Ukrainian language. Brief explanatory glossary of linguistic terms]d. S. Yermolenko. Kyiv [in Ukraine].
5. Korniienko I. (2016). *Prostorichni slova yak stylistychni zasoby movotvorchosti rannikh prozovykh tvoriv V. Vynnychenka* [Strict words as stylistic means of language creation of early prose works by V. Vynnychenko]. *Naukovyi visnyk MNU im. V. Sukhomlynskoho – Scientific Herald of the National Academy of Sciences of Ukraine*. V. Sukhlylinsky. №1 (17), 124–129.
6. Korobchynska L. (1963). *Rozmovna i prostorchna leksyka ukrainskoi movy ta yii remarkuvannia v slovnykakh* [spoken and versatile vocabulary of the Ukrainian language and its remarkation in dictionaries.]. *Leksykohrafichnyi biuleten – Lexicographic bulletin*. Kyiv [in Ukraine]. Vyp. 9. S. 41–55.
7. Kuznietsova T. (1999). *Mova bilinhvalnoi simi u funktsionalnomu aspekti* [The language of the bilingual family in a functional aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukraine].
8. *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. vols. 1–11 / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. Bilodida. Nauk. dumka, 1970–1980. Kyiv [in Ukraine].

9. Taranenko O. (2007). Prostorichchia. Ukrainska mova. Entsyklopediia [Vernacular. Ukrainian language: Encyclopedia]. Kyiv [in Ukraine].

10. Tkachenko T. (2006). Zasoby stylizatsii rozmovnosti v prozi Mykhaila Stelmakha [Tools for Styling Speech in Prose by Mikhail Stelmakh]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukraine].

11. Tovstenko V. (2003). Prostorichchia v ukrainskii movi yak strukturalno-funktionalne yavyshe [Vernacular in the Ukrainian language as a structural and functional phenomenon]. Kyiv [in Ukraine].

12. Tomashevskiy B. (1983). Stylstyka y stykhoslozhenye [Stylistics and versification]. Lenynhrad [in Russian].

I. I. Konoval

Postgraduate student of the second year of study

Departments of the Ukrainian language Nizhyn Mykola Gogol State University

Emotive and evaluative potential of colloquial lexis in Alexandr Dovzhenko`s idiolect

The article is devoted to the peculiarities of verbalization of the emotional and estimating potential of spatial lexemes in the process of researching Alexander Dovzhenko`s artistic speech. The main approaches of investigating the common language are considered. Three key ways of analysis of spatial lexemes are distinguished: genetic-historical, normative and stylistic. The emphasis is focused on the criteria for the allocation of spatial vocabulary among other language phenomena. The main content of the study is an in-depth analysis of the functional-stylistic features of extra-normative linguistic phenomena of Oleksandr Dovzhenko`s idiolect. Among non-normative speech phenomena, we distinguish phonetic modifications of the words, spooky words with a negative emotional estimation, vernacular phraseological units, expressive verbs, spatial nicknames and surzhik. The sphere of functioning of the studied vocabulary is monologue and dialogical speech of characters.

Key words: common language, colloquial, vulgar, abusive language.